

mütefekkir

Aksaray Üniversitesi

İslami İlimler Fakültesi Dergisi

cilt / volume: 5 • sayı / issue: 9 • haziran / june 2018 • 65-77

ISSN: 2148-5631 • e-ISSN: 2148-8134 • DOI: 10.30523

İBRAHİM B. VELİD'İN KİŞİLİĞİ VE İKTİDAR MÜCADELESİ

Personality of İbrahim B. Velid and His Struggle for Power

Mücahit YÜKSEL

Öğr. Gör. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi,

Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belâgatı Anabilim Dalı

Prelector Dr., Necmettin Erbakan University,

Ahmet Keleşoğlu Faculty of Theology, Department of Arabic Language and Literature

Konya, Turkey

myksl_42@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2958-7813>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 10.03.2017

Kabul Tarihi / Accepted: 18.04.2018

Yayın Tarihi / Published: 30.06.2018

Atıf / Cite as: Yüksel, Mücahit. "İbrahim b. Velid'in Kişiliği ve İktidar Mücadelesi". *Mütefekkir* 5/9 (Haziran 2018): 65-77. <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.441654>.

İntihal / Plagiarism: Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve bir intihal yazılımı ile taranmıştır. İntihal yapılmadığı tespit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. No plagiarism has been detected.

Copyright © CC BY-NC-ND Published by Aksaray Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi - Aksaray University, Faculty of Islamic Sciences, Aksaray, 68100 Turkey.

All rights reserved.

İBRAHİM B. VELİD'İN KİŞİLİĞİ VE İKTİDAR MÜCADELESİ

Mücahit YÜKSEL

Öz

Kurulduğu andan itibaren muhalif hareketlerle uğraşmak zorunda kalan Emevî hanedanlığı, son zamanlarında aile içi anlaşmazlıklarla da karşı karşıya kalmıştır. Emevîlerin son dönemlerinde, Velîd b. Yezîd'in (ö. 126/744) öldürülmesiyle birlikte yaşanan sıkıntılı ortamda halife olan İbrahim b. Velîd (ö. 132/750), icraat yapma imkânı bulamamış ve kısa süren hilâfet dönemini de muhaliflerle mücadele ederek geçirmiştir. Neticede Mervân b. Muhammed (ö. 132/750) ile başa çıkamamış ve yönetimi terk ederek Mervân'a biat etmek zorunda kalmıştır. Kimi Emevî halifeleri, tarihçiler tarafından fazlasıyla dikkat çekici bulunup dönemleri ayrıntılı şekilde ele alınırken kimileri ise yeteri kadar ilgi görmemiş ve haklarında sınırlı bilgilerle yetinilmiştir. İbrahim b. Velîd de bunlar arasında bulunmaktadır. Tarih kitapları, onun hem halifelik öncesi hem de halifelik sonrası hayatı hakkında detaylı ve net bilgi sunmamaktadır. Hatta kimileri onu halife olarak dahi görmemektedir. İbrahim b. Velîd döneminin iyi anlaşılması, Emevîler döneminin sağlıklı şekilde değerlendirilmesine de katkı sağlayacaktır. Bu makalede, onun hakkında kaynaklarda bulunan bilgiler derlenmeye, kapalı kalmış ve tartışma konusu olmuş bazı konular da aydınlatılmaya çalışılacaktır. Makalede, İbrahim b. Velîd döneminin tartışmalı konularına ağırlık verilecektir. Tarih kitaplarında onun hakkında verilen bilgilerin sınırlı ve farklı olması sebebiyle rivayetlerin değerlendirilmesi ve onlar üzerinde yorumlar yapılması gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, İbrahim b. Velîd, Mervân b. Hakem, Halife, Emevî.

Personality of İbrahim B. Velid His Struggle for Power

Abstract

The Umayyad dynasty, which had to deal with opposing movements from the time it was established, has also faced domestic disputes in recent times. İbrahim b. Velîd, who was the caliph in the distressed environment where the killing of Velid b. Yezîd just took place, could not find an opportunity to perform any other duties then just fighting against the opponents. In the end, İbrahim b. Velîd was not able to overcome Marwan b. Muhammed and was forced to pledge allegiance to Muhammad after isolating himself. Some Umayyad caliphs have been highly regarded by historians and their periods have been elaborated in detail, while others have not been studied as much and very detailed information about them is given in the books. İbrahim b. Velîd is in the latter group. The history books do not provide detailed and clear information about both his pre-caliphate and post-caliphate life. Some even do not see him as a caliph. A good understanding of İbrahim b. Velid's time will also contribute to the better evaluation of the Umayyads. In this article, it is will be tried to be clarified the sources of information about İbrahim and clarify some issues that have been untouched and also debated. In the article, the controversial issues of the İbrahim b. Velid period will be emphasized. Because the information given about him in the history books is limited and varies, it is necessary to evaluate the narrations and make comments on them.

Keywords: Islamic History, İbrahim b. Velîd, Marwan b. Hakem, Caliph, Umayyad.

GİRİŞ

Emevî Devleti, 89 yıllık ömründe 13-14 halifenin yönetimine şahit oldu. Bu halifeler içinde İbrahim b. Velîd'in ayrı bir yeri vardır. Zira onun yaklaşık 3-4 ay süren kısa halifelik dönemi, icraatlardan ziyade iç çatışmalarla geçmiş ve bu sürecin sonunda Mervân b. Muhammed tarafından halifelikten düşürülmüştür.

Bu sıkıntılı ve kısa süreç, tarihçilerin de tercihlerine etki etmiş ve kimi tarihçiler onu halife olarak görürken kimisi de aksi bir tavır sergileyerek Emevî halifelerinin sayısını 13 ile sınırlı tutmuştur. İbrahim'i halife olarak görmeyen Muhammed Hudari Bek, onun emirliğinin tamamlanmamasını buna gerekçe olarak ifade eder.¹

Bu makalede sırasıyla; İbrahim b. Velîd'in kişiliği, yönetimi, halifeliği eksenindeki tartışmalar ve Mervân b. Muhammed ile mücadelelerine değinilecektir.

1. KİŞİLİĞİ

İbrahim b. Velîd b. Abdülmelik b. Mervân b. Hakem'in² halifelik öncesi hayatına dair kaynaklarda detaylı bilgiye rastlanmamaktadır. Aynı şekilde doğum tarihi hakkında da bilgi verilmeyen Emevî halifesinin künyesi *Ebû İshâk'tır*.³ Berberî bir kabileye mensup bir cariyeye ve “ümmüveled”⁴ olan annesinin adı Ni'met (نعمة)'dir. Haşef (حشف) olduğu da söylenmiştir.⁵

¹ Muhammed Hudari Bek, *Muhadarat-Tarihu ümemi'l-İslâmiyye- ed-devletü'l-Ümeviyye*, thk. Muhammed el-Usmanî, (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1986), 550.

² Şemsuddin Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, 2. Baskı, thk. Ömer Abdusselam et-Tedmirî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1993), 8: 34; Ali Muhammed Sallâbi, *Emeviler*, trc. Harun Ünal (İstanbul: Ravza Yayınları, 2010), 2: 724.

³ Muhammed b. Cerîr et- Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407), 4: 273; Cemaluddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî tarihi'l-ümem ve'l-mülûk*, 1. Baskı, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ-Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 7: 253; Ebu'l-Abbâs Şemsuddin Ahmed b. Muhammed İbni Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zemân*, thk. İhsan Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdır, 1900), 1: 443; Abdurrahman b. Ebû Bekir, Celâluddin es-Suyûtî, *Tarihu'l-hulefâ*, thk. Hamdî ed-Demirdaş (Suûdi Arabistan: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 2004), 189.

⁴ Sözlükte “bir erkeğin çocuk sahibi olmak istemesi, bir kadını hamile bırakması” mânasına gelen istilâd, fıkıh terimi olarak kişinin câriyesini hamile bırakmasıyla başlayan ve câriyenin hürriyete kavuşmasıyla sonuçlanan hukukî süreci ifade eder. Efendisi tarafından hamile bırakılan câriyeye “ümmüveled” denir. Bk. Hamza Aktan, “İstilâd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 23: 361.

⁵ Muhammed İbn Habîb b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî, *el-Muhabber*, thk. Ilse Lichtenstadter (Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, ts.), 32; Taberî, *Târîh*, 4: 273; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7: 253; İbni Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 1: 443; Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 3. Baskı, thk. Şuayb el-Arnaût v.dğr. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 5: 377; Suyûtî, *Tarihu'l-hulefâ*, 189; Sallâbi, *Emeviler*, 2: 724.

Fizikî yapısıyla ilgili olarak; beyaz güzel yüzlü, uzun boylu, seyrek saçlı ve seyrek sakallı olduğu ifade edilmektedir.⁶ Dört çocuk babası olan İbrahim b. Velîd'in⁷, ilimle - özellikle hadîs ile- iştigal ettiği de anlaşılmaktadır. Zira onun, muhaddis Zühri (ö. 124/742) ile görüştüğüne ve ondan bir sahîfenin rivayeti hususunda izin istediğine dair rivayetler nakledilmektedir.⁸ İbrahim b. Velîd'in siyasî hayatı, kardeşi Halife III. Yezîd (ö. 126/744) tarafından Ürdün'e vali olarak atanmasıyla başladı ve ardından da veliaht ilân edildi.⁹ Halifelik yaptığı süre ve vefat tarihi hakkında tarihçiler arasında görüş birliği yoktur. Taberî'de zikredildiğine göre, Hişâm b. Muhammed onun 4 ay bu görevde kaldıktan sonra Rebû'l-âhir 126 tarihinde halifelikten düşürüldüğünü söylerken; Ahmed b. Züheyr -Abdülvehhâb b. İbrahim- Ebû Hâşim Muhalled b. Muhammed tarikiyle gelen bilgiye göre İbrahim'in yönetimi 70 gün sürmüştür.¹⁰ İbnü'l-Cevzî 4 ay 40 gün;¹¹ İbni Asâkir, İbni Hallikân, Zehebî, Suyûtî, İbni Tiktakâ ve Muhammed Seyyid el-Vekîl¹² gibi müellifler 70 gün, İbnü'l-İmâd¹³ 3 ay/90 gün halifelik yaptığını söylerken, Belâzurî¹⁴; 4 ay, 3 ay ve 40 gün rivayetlerini yorumsuz olarak aktarmıştır.

İbrahim b. Velîd'in hilâfette kaldığı süre hususunda yaşanan görüş ayrılığı, onun vefat şekli ve yılı hususunda da yaşanmıştır. Bu konuda kimi müellifler onun, Mervân b. Muhammed tarafından hal' edildikten hemen sonra 127/745 yılında öldürüldüğünü söylerken, kimi müellifler de 132/749 yılında Mervân b. Muhammed'in yanındayken Zap suyu yanında Abbâsoğulları tarafından öldürüldüğünü söylemektedir. Bu çerçevede Mes'ûdî, onun Mervan tarafından hal' edildikten sonra 127/745 yılında öldürüldüğünü ve ardından da cesedinin asıldığını

⁶ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5: 377; Ebu'l-Kâsım Ali İbnü'l-Hasen İbn Asâkir, *Tarihu Dimaşk*, thk. Amr b. Garâme el-Amravî (Basra: Dârü'l-Fikr, 1995), 7: 246.

⁷ Zehebî, *Siyeru alâmi'n-nübelâ*, 5: 377.

⁸ Ya'küb b. Süfyân el-Fesevî, *el-Ma'rife ve't-tarih*, 2. Baskı, thk. Ekrem Ziya el-Umerî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1401/1981), 2: 828; İbni Asâkir, *Tarihu Dimaşk*, 7: 246; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5: 377; Suyûtî, *Tarihu'l-hulefâ*, 189.

⁹ İbrahim Sarıçam, "İbrahim b. Velîd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara, TDV Yayınları, 2000), 21: 359.

¹⁰ Taberî, *Târih*, 4: 273.

¹¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7: 259.

¹² İbn Asâkir, *Tarihu Dimaşk*, 7: 248; İbni Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 1: 443; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5: 377; Suyûtî, *Tarihu'l-hulefâ*, 189; Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ, İbn Tiktakâ, *el-Fahrî fi'l-âdâbi's-sultânîyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 137; Muhammed Seyyid Vekîl, *el-Ümeviyyûn beyne's-şark ve'l-garb*, 2. Baskı (Dimaşk, Beyrut: Dâru'l-Kalem, Dâru's-Şâmiyye, 2014), 1: 597.

¹³ Abdülhâyy b. Ahmed b. Muhammed İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, thk. Mahmut el-Arnaût (Dimaşk, Beyrut: Dâru İbni Kesîr, 1986), 3: 342.

¹⁴ Ahmed b. Yahya b. Câbir el- Belâzurî, *Cümel min ensâbi'l-eşrâf*, thk. Süheyl Zekkâr-Riyâd ez-Ziriklî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996), 9: 201.

ifade etmektedir.¹⁵ Buna karşılık; Belâzurî, Ya'kübî, Taberî, İbn Hallikân, Zehebî ve çağdaş müelliflerden Muhammed Seyyid el-Vekîl ise onun 132/749 senesinde vefat ettiği bilgisine ağırlık vermektedir.¹⁶ Belâzurî, onun Mervân tarafından öldürüldüğüne dair rivayete de yer vermekle birlikte 132/749 senesinde öldürüldüğüne dair bilginin daha doğru olduğunu ifade etmektedir.¹⁷ Ayrıca Ya'kübî ve İbni Hallikân, İbrahim b. Velîd'in Zap suyunda boğulduğunu ifade etmekte ise de¹⁸, onun Abbâsîler'den Abdullah b. Ali b. Abdullah (ö. 147/764) tarafından öldürüldüğüne dair rivayetler de mevcuttur.¹⁹ İbrahim b. Velîd'in, 132/749 senesine kadar yaşadığını kabul eden bu müelliflerden Zehebî, onun mahkûm olarak yaşamını sürdürdüğünü²⁰, Ya'kübî ise, Mervân b. Muhammed'e biat ettikten sonra onun yanından hiç ayrılmadığını ifade etmektedir.²¹ Muhammed Seyyid el-Vekîl de, İbrahim ile Mervân'ın, anne bir kardeş olduklarına vurgu yaparak "Belki de Mervân'ın onu öldürmemesinin sebebi budur" ifadesine yer vermektedir.²²

Yezîd b. Velîd'in, Kaderiyye²³ mezhebine bağlı olduğu ve mezhebin mensuplarıyla yakın ilişkide olduğu bilinmekle birlikte İbrahim b. Velîd'in de bu mezhebe yakın davrandığına dair net bir bilgiye rastlanmamaktadır. Ancak Yezîd b. Velîd'in ölümle sonuçlanan hastalığa yakalandığı sırada Kaderiyye mensuplarının telkiniyle İbrahim b. Velîd'i kendisinden sonrası için halife olarak ataması²⁴, en azından Kaderiyye mensuplarının, İbrahim b. Velîd'i kendilerine yakın gördüğü ya da kendi menfaatleri için uygun gördüğü fikrini akla getirmektedir.

2. HALİFELİĞİ VE MERVÂN B. MUHAMMED İLE MÜCADELESİ

Yezîd b. Velîd, ölümle sonuçlanan hastalığında Kaderiyye'nin yönlendirmesiyle, kardeşi İbrahim için biat almıştı. O, Kaderiyye'nin görüşüne değer verirdi ve onların "Ümmetin işini ihmal etmen helal olmaz,

¹⁵ Ebu'l-Hasen Ali İbnü'-Huseyn b. Ali el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-zeheb ve me'âdinu'l-cevher*, thk. Kemal Hasan Mer'î (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2005), 3: 188.

¹⁶ Belâzurî, *Cümel min ensâbi'l-eşrâf*, 9: 201; Ahmed b. Ebî Ca'fer el-Ya'kübî, *Tarihu'l-Ya'kübî* (Beyrut: Dâru Sâdir, ts.), 2: 337; Taberî, *Târih*, 4: 273; İbni Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 1: 443; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5: 377; Vekîl, *el-Ümeviyyûn beyne's-şark ve'l-garb*, 1: 597.

¹⁷ Belâzurî, *Cümel min ensâbi'l-eşrâf*, 9: 201.

¹⁸ Ya'kübî, *Tarih*, 2: 337; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 1: 443.

¹⁹ Sarıçam, "İbrahim b. Velîd", 21: 359.

²⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5: 377.

²¹ Ya'kübî, *Tarih*, 2: 337.

²² Vekîl, *el-Ümeviyyûn beyne's-şark ve'l-garb*, 1: 597.

²³ Sorumluluk doğuran fiillerin sadece insan iradesiyle gerçekleştiğini ileri süren itikadî mezhep. İlyas Üzüm, "Kaderiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24: 64.

²⁴ Taberî, *Târih*, 4: 270; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 3: 341; Yusuf el-Işş, *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 2. Baskı (Dımaşk: Dâru'l-Fikir, 1985), 304.

öyleyse kardeşine biat et” şeklindeki telkinlerine olumlu yanıt vermişti.²⁵

Yezîd b. Velîd’in ölümüyle birlikte kardeşi İbrahim hilâfet görevini üstlendi. Kendisinden sonrası için veliaht olarak Abdülazîz b. Haccâc b. Abdülmelik’i seçen İbrahim b. Velîd, Yezîd b. Ömer b. Hübeyre’yi da Irak yönetimine atadı.²⁶

İbrahim b. Velîd dönemi (127/745), fitnenin hâkim olduğu bir dönemdi ve bu dönemde Emevî yönetimi sıkıntı içerisindeydi. Neticede İbrahim’e yapılan biat, kısa süreli bir biat oldu. Yönetiminde hiç istikrar olmadı. Zira insanlar onu bazen halife, bazen emir olarak kabul etmişler, bazen de ne halife ne de emir olarak kabul etmemişlerdir.²⁷ Bazı şairler bu durumu, “*Biz, her Cuma İbrahim’e biat ederiz...*” ifadesiyle belirtmişlerdir.²⁸

İbnü’l-İmâd, onun, aklını az kullanan, tedbirsiz birisi olduğunu ve bu yüzden yönetiminin hiç istikrar bulmadığını söylemektedir.²⁹ Bu da sebeplerden biri olmakla birlikte istikrarsızlığın asıl sebebi, Cezire ve Ermeniyeye valisi Mervan b. Muhammed’in, onun yönetiminden razı olmaması ve askerleriyle birlikte Şam’a doğru hareket etmesidir.³⁰ Mervân b. Muhammed’in bu tavrıyla ilgili farklı rivayetler aktarılmaktadır. Ebû Hanife ed-Dîneverî, etrafındaki insanların Mervân’a biat ettiklerini ve “Sen kavminin şeyhi ve efendisisin, amcaoğlunun³¹ intikamını iste.” dediklerini, bunun üzerine onun da; Temîm, Kays, Kinâne ve Mudar’ın diğer kollarıyla birlikte Dımaşk’a doğru harekete geçtiğini ifade etmektedir.³²

Bu konuda el-Makdisî şöyle demektedir: “Velîd b. Yezîd b. Abdülmelik, kendisinden sonrası için veliahd olarak oğlu Hakem b. Velîd’i atamıştı. Fakat o da babasıyla birlikte öldürülmüş ve ‘Ben ve veliahdım ölürsek Mervân, Mü’minlerin emiridir’ demişti. Bu sebeple Mervân onlarla savaştı ve yenilgiye uğrattı.”³³

²⁵ İbn Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya’küb, *Tecâribü’l-ümem ve teâkubu’l-himem*, 2. Baskı, thk. Ebu’l-Kâsım İmâmî (Tahran: Serûs, 2000), 3: 218.

²⁶ Ebû Hanife Ahmed b. Dâvûd ed- Dîneverî, *el-Ahbâru’t-tvâl*, thk. Abdulmun’im Âmir (Kahire: Dâru İhyâi’l-Kütübî’l-Arabî – İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâh, 1960), 350.

²⁷ Taberî, *Tarih*, 7: 299; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7: 253; İbnü’t-Tiktakâ, *el-Fahrî*, 137; İbn Kesîr, Ebu’l-Fidâ İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve’n- nihâye*, thk. Ali Şîrî (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsî’l-Arabî, 1988), 10: 24; Suyûtî, *Tarihu’l-hulefâ*, 189; Bek, *Muhadarat*, 550.

²⁸ Suyûtî, *Tarihu’l-hulefâ*, 189

²⁹ İbnü’l-İmâd, *Şezerâtü’z-zeheb*, 3: 342.

³⁰ Bek, *Muhadarat*, 550.

³¹ Kastettikleri kişi, Yezîd b. Velîd tarafından öldürülen Velîd b. Yezîd’dir.

³² Dîneverî, *el-Ahbâru’t-tvâl*, 351.

³³ Mutahhir b. Tâhir el-Makdisî, *el-Bed’ ve’t-tarih* (Bûrsaîd: Mektebetü’s-Sekâfeti’d-Dîniyye, ts.), 6: 54.

İbni Kuteybe, “Yezîd’den sonra İbrahim b. Velîd ve Abdülazîz b. Haccâc b. Abdülmelik’e biat edildi. Mervân b. Muhammed ona biat etmedi ve kendisi halife olmak istedi. Çünkü hapiste bulunan veliaht Hakem b. Velîd b. Yezîd, öldürülmeden önce söylediği şiirde, kardeşi veliaht olmasına rağmen kendisinin öldürülmesi halinde Mervân’ın halife olmasını istemişti.” demiş ve aşağıdaki şiiri nakletmiştir:

[وافر]

ألا يا ليت كلبا لم تلدنا ... وكنا من ولادة آخرينا
أيذهب عامر بدمى وملكي ... فلا غنا أصبت ولا سمينا
فإن أهلك أنا ووليّ عهدي ... فمروان أمير المؤمنين

“Keşke Kelb bizi hiç doğurmamış olsaydı ve başkalarının çocukları olsaydık

Âmir benim kanımı ve saltanatımı yok mu edecek

Öyleyse bir hayır bulmayayım

Eğer ben ve veliahdım ölürse, Mervân Müminlerin emiridir.”³⁴

İbni Kesîr, olayı bazı değişikliklerle birlikte aktarmaktadır. Buna göre Mervân b. Muhammed, Şam’a girip üst taraflarda konakladığı zaman Velîd’in oğulları Hakem ve Osman’ın cesetleri ile Yusuf b. Ömer’in cesedi huzuruna getirildi. Daha sonra bunlar defnedildiler. İple bağlı olarak huzura getirilen Ebu Muhammed es-Süfyanî ise, “Şu iki çocuk (Hakem ile Osman) kendilerinden sonra senin halife olmanı istiyorlardı” dedi. Böyle dedikten sonra Hakem’in zindanda iken söylediği şu şiiri okumaya başladı:

“Benden Mervana selam söyleyin. Şer her tarafı kapladı. Kin her tarafı örttü. Biz şefkate muhtaç olduk ama uzun süredir şefkat görmüyoruz. Ben zulme uğradım. Kavmim de Velîd’in öldürülmesi nedeniyle bizi sorumlu tutuyor. Eğer ben ve benden sonraki veliahdım öldürülecek olursak, Mervan mü'minlerin emiri olsun.”³⁵

Belâzurî’nin rivâyeti ise olaya farklı bir boyut kazandırmaktadır. Buna göre Velîd öldürüldüğü zaman Mervân b. Muhammed Cezîre’ye gelmiş ve gizlice yanına insan toplamıştır. Velîd’i mazlum halife olarak isimlendirmiş ve onun kanını talep etmiştir. Ayrıca onu Kaderiyye’nin öldürdüğünü de söyleyen Mervân, Cezîre halkının biatını da aldıktan sonra, âdeta kendi durumuna meşru bir zemin ararcasına, “Benim durumum, mazlum halife Osman’ın kanını talep eden Muâviye’nin durumuna benzer” diyerek kendisinin durumunu, Hz. Ali karşısındaki

³⁴ İbni Kuteybe-Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî, *el-Me’ârif*, thk. Servet Ukkâşe (Kahire: el-Hey’etü’l-Mısriyyetü’l-Âmme li’l-Kitâb, 1922), 367-368.

³⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10: 25.

Muâviye'nin durumuyla özdeşleştirmiştir. Cezîre, Kinnesrîn ve Hıms halkıyla birlikte İbrahim'in üzerine yürüdükten sonra da insanlara haber göndererek, "İnsanların işlerini bozan şu bid'atçı Kaderiyye'nin kardeşi/dostu Kaderiyye ile savaş için ayaklanın, onlarla cihat etmek her Müslümana vaciptir. Ben onun kardeşi ile cihat ediyordum fakat eceli benim önüme geçti..." diyerek, Yezîd b. Velîd ile yaptığı mücadeleye dik-kat çekmiştir.³⁶

Rivâyetlerden de anlaşıldığı üzere, aktarılan şiir muhtevasında ve olaylarda ufak değişiklikler bulunmakla birlikte, İbrahim b. Velîd'in yaşadığı istikrarsızlığın temeli, Velîd b. Yezîd'in öldürülmesinden itibaren başlayan huzursuzluklara dayanmaktadır. Bunun yanı sıra İbrahim b. Velîd'in, yönetim için yetersiz olan kişiliğiyle birlikte başarılı ve yetenekli bir şahsiyet olan Mervân b. Muhammed'in idarî hırsı da kendisini hissettirmektedir. Zira İbni Kuteybe de Mervân'ın halife olma isteğinden bahsetmektedir.³⁷ Ayrıca Belâzurî'nin rivâyeti, olayın mezhepsel boyutunu ortaya koymakta ve söz konusu dönemde Kaderiyye'nin, siyasetteki rolünü ifade etmektedir.

Yezid b. Velîd ölünce Mervân b. Muhammed 127/745 yılında, yerine oğlu Abdullah'ı büyük bir cemaatle Rakka'da bırakarak Cezîre ordusuyla yola çıktı. Kinnesrin'e varınca orada Bişr b. Velîd ile karşılaştı. Bişr'i kardeşi Yezîd buraya vali olarak atamıştı. Meşrûk b. Velîd de Bişr'in yanında bulunuyordu. Bu şehrin halkı bir araya toplandı ve Mervân onları kendine biat etmeye çağırdı. Kays kabilesinden Yezîd b. Ömer b. Hübeyre Mervân'a meyletti. Kinnesrin halkı da Bişr ile kardeşi Mesrûr'u Mervân'a teslim ettiler. Mervân onları hapsedti ve Kinnesrin halkıyla birlikte Hıms'a hareket etti.³⁸

Yezîd öldüğü zaman bütün Şam halkı İbrahim'e biat ederken, Hımslılar bundan kaçınmıştı.³⁹ Bunun üzerine İbrahim onların üzerine Şamlılardan oluşan bir ordunun başında Abdülazîz b. Haccâc'ı göndermiş ve Abdülazîz onları şehirlerinde kuşatmıştı. Hal böyleyken Mervân harekete geçti. O, Hıms şehrine yaklaştığı zaman Abdülazîz buradan ayrıldı ve Hımslılar da Mervân'ın yanına giderek ona biat ettiler ve onunla birlikte hareket ettiler. İbrahim b. Velîd ise, Süleyman b. Hişâm komutasında hazırladığı orduyu onların üzerine gönderdi. Süleyman b. Hişâm'ın ko-

³⁶ Belâzurî, *Cümel min ensâbi'l-esrâf*, 9: 199.

³⁷ İbni Kuteybe, *el-Me'ârif*, 368.

³⁸ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 373; İbnü'l-Esîr, İzzuddin Ebu'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Kerem, *el-Kâmil fi't-tarih*, thk. Ömer Abdusselam Tedmürî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1997), 4: 331; Zehbî, *Târîhu'l-İslâm*, 8: 16.

³⁹ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 369; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 3: 221; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10: 24.

muta ettiği ordu 120.000 askerle Aynü'l-Cer'de konakladı. Mervân da yaklaşık 80.000 askerle oraya geldi.⁴⁰

Aynü'l-Cer'e geldiği zaman onu, harp etmek üzere İbrahim b. Velîd tarafından gönderilen ordu karşıladı.⁴¹ Mervân, onları savaşmamaya çağırdı ve Velîd'in iki oğlu olan ve Şam hapishanesinde bulunan Hakem ile Osman'ı serbest bırakmalarını istedi. Fakat onlar bunu kabul etmediler ve iki taraftan da çok sayıda askerin öldüğü bir savaş vuku buldu.⁴²

Hımslılar, İbrahim b. Velîd'in askerlerinden çok sayıda adam öldürdüler. O gün yapılan savaşta Şamlılardan 17.000 veya 18.000'e yakın asker öldürüldü. Bir o kadarı da esir alındı. Mervan bunları, Velîd'in veliaht oğulları Hakem ile Osman'a gönderdi. İki kişiden başka hepsi serbest bırakıldı. Yalnız Yezid b. Akkar ile Velîd b. Masâd tutuklu kaldılar. Bunlar Benî Kelb kabilesindendiler. Mervan bunları huzurunda kırbaçlattı ve zindana attı. İkisi de zindanda öldüler. Çünkü bunlar, Velîd b. Yezîd'in öldürülmesine bizzat iştirak etmişlerdi.⁴³ İbnü'l-Esîr ise, Yezid b. Akkar ile Velîd b. Masâd'ın öldürüldüğünü nakletmektedir.⁴⁴

Süleyman ile geride kalan diğer adamları ise, hezimete uğramış olarak döndüler ve sabaha doğru Şam'a ulaştılar. Mü'minlerin emiri İbrahim b. Velîd, olup bitenlerden haberdar edilince aynı anda ümera ile toplantı yaptı. Toplantıya katılanlar arasında Abdülaziz b. Haccac, Yezid b. Halid b. Abdullah el-Kasrî, Ebu Alaka es-Seksekî, Asbağ b. Zuale el-Kelbî ve diğerleri vardı. Toplantıda alınan karar uyarınca Velîd'in veliaht oğulları Hakem ile Osman'ın -halifeliğe geçmelerinden korkulduğu için- öldürülmeleri gerekiyordu. Gönderilen Yezid b. Halid b. Abdullah el-Kasrî onları öldürdü. Onlarla birlikte zindanda bulunan Yusuf b. Ömer de öldürüldü.⁴⁵

Hakem ve Osman'ın öldürülmesi konusunda bazı raviler, o ikisini Yusuf b. Ömer'in öldürdüğünü, bazı raviler Yezîd b. Velîd döneminde Yezîd b. Hâlid ve Yemenîlerin öldürdüğünü söylemektedir. Ebu'l-Velîd Hişâm b. Ammâr ise şöyle demektedir: "Onun Yezîd zamanında öldürüldüğü daha doğrudur. Çünkü bize ulaştığına göre en-Nâkıs şöyle demiştir: Onun üzerinde Müslümanlara ait olan malların alınmasından önce

⁴⁰ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 3: 221; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10: 24; Muhammed b. Abdür-rezzâk b. Muhammed Kürd Ali, *Hıtatu's-Şam* (Dımaşk: Mektebetü'n-Nürî, 1983), 1: 129.

⁴¹ Taberî, *Târih*, 4: 274-275; Bek, *Muhadarat*, 550.

⁴² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, 3: 222; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10: 24.

⁴³ İbni Kesîr, *el-Bidâye*, 10: 24.

⁴⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 332.

⁴⁵ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 373; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 332; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 10: 24; Muhammed Süheyl Takkûş, *Târihu'd-devleti'l-Ümeviyye*, 7. Baskı (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2010), 171.

onu öldürmekle acele ettiniz.” Sonra Hişâm b. Ammâr şöyle devam etti: “Hakem ve Osman’ın, Mervân Harran’dan hareket ettiği zaman Ğûtâ’da konaklamadan önce öldürüldüğünü duydum.”⁴⁶

Mervân’ın Şam’a yaklaştığı haberi gelince İbrahim hemen kaçarken Süleyman da beytülmalî yağmalayıp taraftarları arasında taksim ettikten sonra kaçtı.⁴⁷

Sonra Mervân, İbrahim’e ve Şam halkına eman verdi. Ardından da halifeliği devraldı. Bu sırada İbrahim b. Velîd de Cezîre’de Mervân b. Muhammed’in yanına geldi ve kendisini halifelikten hal’ ederek Mervân’a biat etti. Sonra konaklamak üzere Fırat’ın kıyısındaki Rakka’ya gitti. Ardından Mervân’a, Süleyman b. Hişâm’ın eman istediği mektubu geldi. Mervân’ın verdiği emandan sonra Süleyman da biat etti.⁴⁸

SONUÇ

Kurulduğu andan itibaren iç muhalefetle mücadele etmek zorunda kalan Emevî Devleti, kimi zaman bu muhalefeti dizginlemeyi başarsa da yürüttüğü asabiyyet merkezli siyaset sebebiyle nihaî sükûneti sağlama noktasında başarı elde edememiştir.

Bu noktada önemli dönüm noktalarından biri de Halife Velîd b. Yezîd’in katledilmesi olayı olmuştur. Kaderiyye mezhebinin de yer aldığı bir nüfûz mücadelesinin neticesinde Velîd b. Yezîd’in, Kaderiyye’nin etkisinde olan ve bizzat mensubiyeti de bulunan Yezîd b. Velîd tarafından öldürülmesinden mütevellid bir kaos ortamının devamında halife olan İbrahim, bir türlü istikrarı yakalayamamış ve 3-4 ay gibi kısa bir sürede halifeliği kaybetmiştir. Bu sebeple kimi tarihçiler tarafından halife olarak görülme de kanaatimizce onu halife olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır. Çünkü her ne kadar dönemi kısa ve kaosla geçmiş bir süreç olsa da onun halifeliğe gelişi, en azından Emevîlerin genel teatüllerine uygundur.

İbrahim b. Velîd dönemindeki kaos ortamında, onun başarısız yönetiminin de rolü olmakla birlikte asıl etken, Velîd b. Yezîd’in öldürülmesiyle başlayan olumsuz süreç olmuştur. Bu aşamada Mervân b. Muhammed’in tutumu da incelemeye değer görünmektedir. Zira olayların seyri dikkatli bir şekilde incelendiği zaman, Mervân b. Muhammed’in, Velîd’in kanını talep etmeyi, içindeki hilâfet hırsına bir maske olarak kullandığı

⁴⁶ Belâzurî, *Cümel min ensâbi'l-esrâf*, 9: 200.

⁴⁷ Taberî, *Târih*, 4: 280; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7: 259; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4: 332.

⁴⁸ Halife b. Hayyât, *Tarih*, 374; Taberî, *Târih*, 4: 281; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 7: 259.

anlaşılmaktadır. Bu mücadelede kendi durumunu, Hz. Osman'ın kanını talep eden Muâviye'nin durumuna benzetmesi de bir meşruiyet arayışı olarak görünmektedir.

Olayların seyrinde Kaderiyye'nin rolü dikkatli bir şekilde ele alınacak olursa, Velîd b. Yezîd döneminde bu mezhebin güçlenmeye başladığı ve etki altına aldığı Yezid b. Velîd vasıtasıyla bir iktidar mücadelesinin içine girdiği görülmektedir. Kaderiyye tarafından Yezîd b. Velîd'e, kendisinden sonrası için İbrahim b. Velîd'i halife olarak atamasının telkin edilmesinden hareketle İbrahim'in de Kaderiyye'den olduğunu söylemek iddialı bir söz olur; ancak en azından -farklı sebeplerin de bulunması ihtimaliyle birlikte- Kaderiyye'nin menfaâtlerine uygun bir halife olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir.

İbrahim b. Velîd'in halifelik süresi konusunda tarihçilerin bir görüş birliği olmamakla birlikte çoğunluk onun, yaklaşık 4 ay halifelik yaptığı kanaatinde. Ayrıca onun ölüm tarihi de tartışma konusu olmuş ve hal' edilir edilmez Mervân b. Muhammed tarafından öldürüldüğü ya da onun tarafından değil de 132/749 senesinde Zap suyu civarında Mervân ile birlikteyken Abbâsoğulları tarafından öldürüldüğü yönünde iki görüş ileri sürülmüştür. Bu yöndeki tartışmalar ve olayların seyri incelendiği zaman İbrahim b. Velîd'in, 132/749 senesinde öldürüldüğü fikri daha ağır basmaktadır. Zira tarihçilerin çoğunluğu tarafından bu görüş benimsenmekle birlikte İbrahim b. Velîd ile Mervân b. Muhammed'in anne bir kardeş olmaları da bu ihtimali güçlendirmektedir.

Sonuç olarak, halife olan Mervân b. Muhammed, yetenekli bir siyasetçi ve komutan olmasına rağmen o da devletin kötü gidişine bir çare olamamıştır. Çünkü asabiyet ve iç çekişmeler sebebiyle içinde bulunulan durum, birlik sağlanmasına ve dostluk ortamının oluşmasına hep engel olmuştur. Yani temel sorunlara köklü çözümler bulmak yerine, günü kurtarmaya dönük ve kurumsallaşmamış tedbirler bulmaya çalışmak, devletin çöküşünü durduramamıştır.

KAYNAKÇA

- Aktan, Hamza. "İstîlâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23: 361-362. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- Bek, Muhammed Hudari. *Muhadarat-Tarihu ümemi'l-İslâmiyye - ed-devletü'l-Ümeviyye*. Thk. Muhammed el-Usmanî. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1986.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Dâvud. *Cümel min ensâbi'l-esrâf*. Thk. Süheyl Zekkâr-Riyâd ez-Ziriklî. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996.
- Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd. *el-Ahbâru't-tvâl*. Thk. Abdulmun'im Âmir. Kahire: Dâru lhyâi'l-Kütübi'l-Arabî - İsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürekâh, 1960.

- Fesevî, Ya'kûb b. Süfyân. *el-Ma'rife ve't-tarih*. 2. Baskı. Thk. Ekrem Ziya el-Umerî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1401/1981.
- Halife b. Hayyât, Ebû Amr eş-Şeybânî. *Tarih*. 2. Baskı. Thk. Ekrem Ziyâ el-Umerî. Dimaşk, Beyrut: Dâru'l-Kalem, Müessesetü'r-Risâle, 1397.
- İşş, Yusuf. *ed-Devletü'l-Ümeviyye*. 2. Baskı. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1985.
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali İbnü'l-Hasen. *Tarihu Dimaşk*. Thk. Amr b. Garâme el-Amravî. Basra: Dâru'l-Fikr, 1995.
- İbnü'l-Cevzî, Cemaluddin Ebu'l-Ferec Abdurrahman. *el-Muntazam fî tarihi'l-ümem ve'l-mülûk*. Thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ-Mustafa Abdülkâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- İbnü'l-Esir, İzzuddin Ebu'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Kerem. *el-Kâmil fî't-tarih*. Thk. Ömer Abdusselam Tedmürî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1997.
- İbn Habîb, Muhammed İbni Habîb b. Ümeyye b. Amr el-Hâşimî. *el-Muhabber*. Thk. Ilse Lichtenstadter. Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, ts.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsuddin Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zemân*. Thk. İhsan Abbâs. Beyrut: Dâru Sâdır, 1900.
- İbnü'l-İmâd, Abdülhayy b. Ahmed b. Muhammed. *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*. Thk. Mahmut el-Arnaût. Dimaşk. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1986.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. Thk. Ali Şîrî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1988.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî. *el-Me'ârif*. Thk. Servet Ukkâşe. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1922.
- İbn Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb. *Tecâribü'l-ümem ve teâkubu'l-himem*. 2. Baskı. Thk. Ebu'l-Kâsım İmâmî. Tahran: Serûş, 2000.
- İbn Tiktakâ, Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ. *el-Fahrî fî'l-âdâbi's-sultânîyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye*. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- Kürd Ali, Muhammed b. Abdürrezzâk b. Muhammed. *Hıtatü's-Şam*. Dimaşk: Mektebetü'n-Nûrî, 1983.
- Makdisî, el-Mutahhir b. Tâhir. *el-Bed' ve't-tarih*. Bûrsaîd: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, ts.
- Mes'ûdî, Ebu'l-Hasen Ali İbnü'l-Huseyn b. Ali. *Murûcu'z-zeheb ve me'âdinu'l-cevher*. Thk. Kemal Hasan Mer'î. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2005.
- Sallâbi, Ali Muhammed. *Emeviler dönemi*. Trc. Harun Ünal. İstanbul: Ravza Yayınları, 2010.
- Sarıçam, İbrahim. "İbrahim b. Velîd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21: 359. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Suyûtî, Abdurrahman b. Ebû Bekir, Celâluddin. *Tarihu'l-hulefâ*. thk. Hamdî ed-Demirdaş. Suûdi Arabistan: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 2004.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Târihu'l-ümem ve'l-mülûk*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407.
- Takkûş, Muhammed Süheyl. *Târihu'd-devleti'l-Ümeviyye*. 7. Baskı. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2010.
- Üzüm, İlyas. "Kaderiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24: 64-65. Ankara: TDV Yayınları, 2001.

- Vekîl, Muhammed Seyyid. *el-Ûmeviyyûn beyne's-şark ve'l-garb*. 2. Baskı, Dımaşk, Beyrut: Dâru'l-Kalem, Dâru's-Şâmiyye, 2014.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ca'fer. *Tarihu'l-Ya'kûbî*. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.
- Zehebî, Şemsuddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. Târîhu'l-İslâm ve vefeyâti'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. 2. Baskı. Thk. Ömer Abdusselam et-Tedmirî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1993.
- Zehebî, Şemsuddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. 3. Baskı. Thk. Şuayb el-Arnaût-Hüseyn Esad. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.